

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

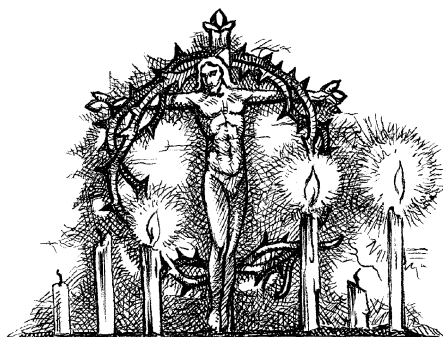
Дені
ДІДРО

■

ЖАК-ФАТАЛІСТ
І ЙОГО ПАН

Харків
«ФОЛІО»
2026

Якщо маркіз де Круамар відповість мені, його відповідь стане першими рядками цього оповідання. Перед тим як написати йому, я про нього розвідала. Він — світська людина, відзначився по службі; літній, був одружений; має дочку і двох синів, яких любить і які люблять його. Родовитий, освічений, розумний, знається на мистецтві, на вдачу дуже своєрідний. Мені хвалили його чулість, честь і чесність. З того глибокого інтересу, що він виявив до моєї справи, і з усього того, що мені про нього казали, я побачила, що, звернувшись до нього, аж ніяк не схибила. Але годі сподіватися, що він візьметься змінити мою долю, не знаючи, хто я така. З цієї причини й постановила я перебороти своє самолюбство та огиду й розпочати оці записки, де без хисту й уміння, з дитячою простотою своїх літ і щирістю своєї вдачі змалювую частину свого нещастя. Може, заступник мій того зажадає, а може, й мені самій у голову спаде закінчити їх згодом, коли далекі події вже притлумляться в моїй уяві, — тоді, гадаю, цей короткий підсумок їх і глибоке враження, що залишиться від них на все моє життя, допоможуть мені досить чітко їх пригадати.

Батько мій був адвокат. З матір'ю він побрався вже в літах, і з нею мав трьох дочок. Достатку в нього було більше ніж треба, щоб їх добре влаштувати, та для цього він мусив

хоч би однаково любити їх, а сказати це про нього я аж ніяк не можу. Річ певна: розумом, обличчям, вдачею і здібностями я краща була від сестер, і це батькам моїм завдавало, як мені здавалося, прикrostі. Ті переваги над сестрами, що дала мені природа й моя пильність, обертались для мене на джерело смутку, тому й бажала я ще з дитинства в усьому на них бути схожою, щоб і мене теж так, як їх, любили, жаліли, обдаровували та прощали. Коли скаже, було, хтось матері: у вас діти чарівні, то на мене ці слова ніколи не поширювались. Іноді я мала добру нагороду за ту несправедливість, але за похвалу, яку я діставала, мені було стільки клопоту, коли ми лишались самі, що вже воліла я краще байдужості, образи навіть. Що більше прихильності виявляли до мене гості, то лихіші ставали батьки, коли гості розходились. О, скільки плакала я, що не народилася бридкою, грубою, дурною, гордовитою, одне слово, з усіма тими хибамі, завдяки яким їх любили батьки! Я питала у самої себе: чому батько й мати, люди, зрештою, чесні, справедливі й побожні, такі несправедливі до мене? Сказати вам, пане? З окремих слів, якими спересердя прохопився батько, бо був він гнівливий, з деяких обставин, що належали до різних періодів мого життя, з балачок між сусідами і слугами я здогадувалася про причину їхньої неласки до мене, і це, слід сказати, навіть трохи виправдовувало їх у моїх очах. Може, батько мій не зовсім певен був щодо мого народження, може, я нагадувала своїй матері про якусь її провину, про невдячність людини, якій вона надто довірилася. Хіба я знаю? Та коли здогади ці й не обґрунтовані, що я втрачаю, звіряючи їх вам? Це писання ви спалите, а я обіцяю спалити ваші відповіді.

На світ ми з'явилися одна по одній невдовзі, тож і дорослими стали всі троє разом. Нагодилися женихи. За старшою сестрою упавав один чарівний юнак. Я помітила, що накинув оком він на мене, а вона була весь час лише приводом, щоб з'являтися в нас. Я розуміла, яку біду може накликати на мене його увага, тому й розказала про це матері. Мабуть, за все моє життя я тільки це й зробила їй приємного, і ось яка була мені винагорода. Днів за чотири, у всякому разі днів за кілька, мені сказали, що для мене знайшли місце в монастирі, і наступного дня мене відвезли туди. Я так зле почувалася в батьківській господі, що ця подія мене не засмутила, і я пішла до монастиря св. Марії — то був мій перший монастир — дуже радо. Тим часом юнак, що зали-

цявся до моєї сестри, скоро забув мене й одружився з нею. Звати його К***; він нотар, живе в Корбелі й живе поганенько. Друга моя сестра вийшла за Бомона, паризького торговця шовком, і живе з ним добре.

Коли сестри мої влаштувалися, я думала, що згадають і про мене і що я невдовзі вийду з монастиря. Мені було тоді шістнадцять з половиною. Сестрам дали чималий посаг. Я сподівалася, що й моя частина буде не гірша за їхню. У голові моїй роїлися принадні плани, аж ось мене покликali до приймальні. То був отець Серафим, духівник моєї матері. Був він і моїм духівником, тому й неважко було йому пояснити причину свого візиту: ішлося про те, щоб я взяла постриг. Я аж скрикнула на цю дивну пропозицію і сказала йому відверто, що ніякої прихильності до чернецтва не почувую.

— Тим гірше, — сказав він, — бо ваші батьки все віддали вашим сестрам, і вже не знаю, що вони можуть для вас зробити в теперішній своїй скруті. Поміркуйте, панно: муситимете або лишитися назавжди в цьому монастирі, або поїхати десь у провінційний, де вас приймуть за скромну плату. З нього ви вийдете тільки по смерті батьків, якої доведеться, може, й довго чекати...

Я гірко нарікала, обливалася слізьми. Настоятельку попередили, вона чекала мене біля приймальні. Годі казати, яка я була збентежена.

— Що це з вами, люба дитино? (Вона краще за мене знала, що трапилось.) Вам, я бачу, не по собі! Такий розпач — мені аж страшно! Може, батька або матір втратили?

«Якби ж то!» — хотілось мені відповісти, кинувшись їй у обійми, але я тільки скрикнула:

— Лишенько! Немає в мене ні батька, ні неньки... Я — безталанна, яку ненавидять і живцем хочуть отут поховати!

Вона дала утишитись моєму пориву, перечекала, поки заспокоюся. Я розказала їй ясніше, про що саме мені оповіщено. Вона нібито зворушилася, пожаліла мене, підбадьорила, щоб я не згоджувалась на те, до чого в мене немає нахилу, пообіцяла просити, умовляти, клопотатися.

Ох, пане, які ті настоятельки монастирські облудні!.. Ви про це й гадки не маєте.

Справді, вона написала. Вона знала, яка буде відповідь, показала мені її, і лише геть згодом я навчилася сумніватися в її щирості. Тим часом вийшов термін, що дали мені на

роздуми. Вона прийшла сказати мені про це зі смутком, чудово вдаваним. Спочатку помовчала, потім кинула мені кілька співчутливих слів, що з них я зрозуміла вже й решту. Знову дала я волю розпачу, та це вже востаннє. Уміти стримуватись — то велике вміння! Потім вона сказала, справді таки, гадаю, плачучи:

— Так, ви покидаєте нас, дитино моя! Не побачимося вже, моє серденько... — та інше, чого я не почула. Я впала на стілець, мовчала, ридала, замирала, схоплювалась, кидалася до стіни, виливала скорботу свого серця. Отаке зо мною коїлося, коли вона промовила:

— А чого б вам однієї речі не зробити? Слухайте, та тільки не кажіть, що я вам пораду давала. Покладаюсь на вашу непорушну скромність, бо нізачо у світі не хочу, щоб мені чим-небудь докоряли. Що від вас вимагають? Щоб ви взяли послушенство? А чому б вам і не взяти? До чого це вас зобов'язує? Ні до чого, ну, ще два роки з нами поживете. Не знати, хто помре, а хто житиме. Два роки — час чималий, за два роки багато що може трапитися.

І разом з облесною цією мовою — щедрі ласки, дружні нарікання, ніжне лукавство. Я знала, де я є, не знала, куди мене повезуть, і дала себе переконати. Тож вона написала батькові. Її лист був гарний, кращого й не треба! Не потаїла вона ні моїх мук, ні горя, ні скарг. Запевняю вас, що й хитрішу від мене дівчину той лист ошукав би. Проте наприкінці в ньому писалося про мою згоду. Як хутко все приготували! Призначили день, пошили схиму. Настав момент церемонії, так що тепер між тими подіями я не помічаю ніякісінької перерви.

Забула вам сказати, що бачилася з батьками й не спинялася ні перед чим, щоб їх зворушити. Але вони були непохитні.

Напучував мене доктор Сорбонни, абат Блек, а постриг давав єпископ Алепський. Ця церемонія сама по собі вже невесела, а того дня була й зовсім сумна. Хоч мене й підтримували натовпом черниці, не раз, не раз підгиналися в мене коліна, і я мало не падала на приступки вівтаря. Нічого не чула, нічого не бачила, у голові запаморочилось. Мене вели, я йшла, мене питали й відповідали за мене. Зрештою, жорстока церемонія скінчилась, усі розійшлися, і я лишилася серед отари, до якої мене допіру прилучили. Товаришки оточили мене, обіймали, казали:

— А дивіться, сестри, яка вона гарна! Як відтіняє покривало її білу шкіру! Як личить їй пов'язка! Як округляє її обличчя! Як схима облягає стан і руки!..

Я чи й чула їх, бо була безпорадна. Проте мушу признатися, коли лишилася наодинці із собою у своїй келії, пригадала їхні лестощі, не могла стриматися, щоб не перевірити їх у своєму люстерку, і мені здалося, що вони не зовсім недоречні.

Цей день провадиться з пишнотою: для мене її ще збільшили, але на неї я зовсім не зважала. Проте всі вдавали, що навпаки якраз, і казали мені це, хоч ясно було, що воно зовсім не так. Увечері по молитві до мене в келію завітала настоятелька.

— Не знаю вже, — сказала вона, подивившись на мене, — чому вам одіж ця така відразна — вам у ній чудово, ви чарівна. Сестра Сюзанна — прегарна черниця, тепер вас ще більше любитимуть. Ану, пройдіть... Не досить рівно тримаєтесь, не треба горбитись отак...

Вона показала, як тримати голову, ноги, руки, стан. Це було щось ніби лекції Марсея¹ з чернечої грації, бо кожен стан свою має. Потім сіла й сказала:

— Гаразд, а тепер поговорімо трохи про серйозне. Отже, маємо два роки. Батьки ваші можуть передумати. Ви самі, може, схочете лишитися тут, коли вони захочуть вас забрати. У цьому нема нічого неможливого.

— Не думаю так, паніматко.

— Ви довго прожили серед нас, але нашого життя ще не знаєте. Воно, певна річ, важке, але має і свої приємності...

Ви й самі добре уявляєте, що вона казала мені про світ і монастир — про це скрізь пишуть, і скрізь однаково, бо, слава Богу, начиталась я предосить теревенів, що їх ценці розводять про свій стан, який вони добре знають і ненавидять, супроти світу, який вони люблять, ганьблять і не знають.

Про своє послушество докладно не розповідатиму. Коли б додержувати його з усією суворістю, його не можна було б витримати, але в монастирському житті це найкращий час. Годі знайти сестру вибачливішу, як мати-послушниця. Її завдання — уберегти вас від усіх тернів становища. Це — найтонший і найвправніший курс зваблення. Вона згущує темряву навколо вас, заколисує, присипляє, упоко-

¹ Відомий паризький учитель танців.

рює, заворожує. До мене наша мати зокрема прихилилася. Не думаю, щоб якась молода й недосвідчена душа встояла проти цього згубного мистецтва. У світі є свої безодні, але не уявляю, що в них так легко можна скотитися. Коли я чхну, було, двічі підряд, мене звільняли від відправи, праці, молитви. Я лягала раніше й пізніше вставала — правило скасовувалося для мене. Уявіть, пане, бували дні, коли я жадала лишитися тут назавжди.

У світі не трапляється жодної історії, про яку тут не говорили б — правду прикрашають, додають брехні, а потім без кінця славлять Бога й дякують йому, що захистив нас від таких ганебних пригод. Проте наближався час, що його я сама іноді пришвидшувала своїми бажаннями. Тоді я стала мрійною, відчула, що прокинулась і зростає моя огида. Я сповідала її настоятельці або нашій матері-послушниці. Ці жінки добре мстяться за нудьгу, якої ви завдаєте їм, бо не треба думати, що їх дуже тішить лицемірна роль, яку вони грають, і ті дурниці, які вони мусять вам казати, — зрештою, їм це так увіряється і обридає! Але вони згоджуються на це, і то за тисячу еку, що перепадає їм у монастирі. Задля цієї важливої мети вони й брешуть усе життя та готують молодим простушкам на сорок-п'ятдесят років відчаю, а може, й вічну муку; бо то певна річ, пане, що на сотню черниць, які помирають перед п'ятдесятьма роками, всі сто — на пекло приречені, не згадуючи вже тих, що на ці роки збожеволіли, здуріли й ошаліли.

Якось одна така вирвалася з келії, де її було замкнуто. То була година мого щастя чи нещастя — залежно від того, як ви, пане, зі мною вчините. Ніколи я не бачила нічого гидкішого. Вона була розпатлана, майже гола; тягла свої кайдани, очі були безтімні, вона рвала на собі волосся, біла кулаками в груди, бігла, вила, кляла страшенно сама себе й інших, шукала вікна, щоб викинутись. Жах пройняв мене, я геть уся затремтіла, побачила свою власну долю в цій безталанній і зразу у своєму серці поклала, що тисячу разів помру краще, ніж з такою долею житиму.

Про моє враження від цієї події здогадалися й визнали за потрібне запобігти йому. Про цю черницю мені розповіли он скільки всякої смішної і суперечної брехні: що й прийняли її вже несповна розуму, що в критичний час¹ її жах великий

¹ Тобто коли вона брала постриг.

охопив, що видава почали їй маритись, що вона гадала, ніби з янголами має стосунки, що читала згубні книжки, що чула проповідників, занадто суворих у моралі, які так налякали її Судом Божим, аж вона й зовсім побавилася глузду; що бачила лише чортів, пекло й геєну вогненну; що вони всі через неї нещасні, що це річ нечувана, що ніколи в монастирі такого не бувало і ще не знати що. Це на мене аж ніяк не вплинуло. Щомить божевільна черниця ставала переді мною, і я знову й знову заприсягалася, що обітниці не дам ніколи.

Ось настала і хвилина, коли треба було показати, чи зумію я встояти на слові. Якось уранці по відправі до мене зайшла настоятелька. Вона тримала листа. На обличчі в неї була туга й пригнічення; руки в неї опадали, здавалось, лист той був їм не під силу. Вона дивилася на мене, до очей їй мов би сльози підступали. Вона мовчала, я теж — вона чекала, щоб я перша заговорила. Мені хотілося, але я стрималася. Вона запитала, як я себе почуваю, сказала, що відправа була сьогодні дуже довга, що я трохи кашляла, що виглядаю недужою. На все це я відповіла:

— Ні, паніматко.

Вона все тримала листа в спущеній долі руці, розпитуючи, поклала його собі на коліна й напівзакрила рукою; потім, закинувши про мого батька, про матір і побачивши, що я про той папір нічого не питаю, сказала:

— Ось лист...

На цьому слові серце моє закалатало, і я додала уривчасто тремтячими устами:

— Він від матері?

— Так. Ось читайте...

Я трохи оговталася, взяла листа, почала читати досить твердо, та дедалі жаж, обурення, гнів, злість — різні пристрасті забували в мені, голос мій змінився, обличчя мінилося, тіло смикалося. Іноді я насилу тримала той папір або так тримала, ніби хотіла подерти, а то міцно стискала, мов хотіла зібгати й геть викинути.

— Ну, дитино моя, що ми відповімо на це?

— Ви знаєте, паніматко.

— Ні, не знаю. Часи нещасливі, ваша родина зазнала втрат, справи ваших сестер розлагоджені, в одній і в другій багато дітей. Коли віддавали їх, то всього збулися, а тепер зовсім занепадають, підтримуючи їх. Батьки вас улаштувати не можуть; ви пішли в послушниці, вони витратились, бо

цей крок ваш давав надію. У світі поширилась чутка про ваше майбутнє чернецтво. Зрештою, завжди розраховуйте на мою допомогу. Я ніколи й нікого не втягала в чернецтво. То становище й Бог кличе нас, а долучати до його голосу й свій — небезпечно. Я не говоритиму до серця вашого, якщо благодать йому ще нічого не сказала. Досі я не можу докорити собі за чуже нещастя, то не з вас же починати, дитино моя, така люба мені! Я не забула, що перші кроки ви зробили з моєї намови, і не дозволю зловжити їх на те, щоб проти волі далі вас спонукати. Поміркуймо ж разом, порозуміємося. Ви хочете взяти чернецтво?

— Ні, паніматко.

— Не почуваєте ніякого нахилу до монастирського життя?

— Ні, паніматко.

— Не послухаєтесь батьків?

— Ні, паніматко.

— Чим же ви хочете бути?

— Чим хочете, тільки не черницею. Не хочу черницею бути, й не буду.

— Гарзд, не будете. Але подумаймо, що відповісти матері...

Ми обговорили відповідь. Вона написала й показала мені листа — він знову видався мені дуже гарним. Тим часом до мене прислали монастирського духівника, прислали й того доктора, що мене напучував, припоручили мене матері-послушниці, я побачилась була з єпископом Алепським, сперечалась зі святобливими жінками, що втрутилися в мою справу, хоч я й не знала їх, розмовляла раз у раз із ченцями та священиками, прийшов батько, сестри листа написали, наприкінці й мати з'явилася — я опиралася всьому. Проте призначили день мого постригу. Згоди моєї добивалися як і чим тільки можна, та, коли побачили, що годі її здобути, вирішили обійтися без неї.

Тоді замкнули мене в келію, наклали на мене мовчанку, відокремили від усіх, полишили на саму себе; і я ясно побачила, що мною задумали розпорядитися всупереч моїй волі. Проте становище моє було сумне — я не знала, скільки воно може тривати, чи кінчиться, не знала й того, що зі мною буде. У такій непевності я прийняла рішення, про яке ви, пане, судитимете, як самі захочете. Я не бачила нікого — ні настоятельки, ні матері-послушниці, ні товаришок своїх. Я покликала настоятельку й прикинулася, ніби схилиюся на волю батьків, але на думці мала покласти край цим ути-

скам і прилюдно висловити свій протест проти задуманого насильства. Тож і сказала, що доля моя в їхніх руках, що розпоряджатися мною можуть по своїй волі, що коли вимагають від мене бути черницею, то я й буду.

По всьому монастирі радість пішла, до мене повернулася ласка з усіма лестощами й звабою. Бог, мовляв, моему сердцю говорив, для цього високого стану я просто народилася. Цього не могло не бути, усі цього завжди сподівалися. Хіба ж виконує так пильно й невідступно свої обов'язки той, хто справді до них не призначений? Матері-послушниці ніколи не траплялося бачити вихованок з таким виразним покликанням. Мої чудноти, мовляв, дуже дивували її, але вона завжди казала матері-настоятельці, що треба на своєму стояти і воно минеться; що такі хвилини бували й у найкращих черниць, що це — навіяння лихого духа, який подвоює підступи свої тоді, коли ось-ось утратить свою здобич; що я звільнюся від нього, що далі мені будуть самі троянди, що обов'язки чернецтва будуть мені тим легші, бо я дуже їх перебільшувала, що раптове обтяження тягаря було ласкою неба, яке в такий спосіб послугувалося, щоб його послабити...

Мені дуже дивним здавалося, що та сама річ від Бога й від диявола походить залежно від того, з якого боку її розглядати. Таких обставин у релігії багато, і серед тих, що потішали мене, одні казали про мої думки, що то сатанинське підбурення, а другі — що то Боже натхнення. Те саме зло походить то від Бога, що випробовує нас, то від диявола, що нас спокушає.

Я трималася обачно, вважала, що сама за себе можу відповідати. Побачилася з батьком — він говорив зі мною холодно; побачилася з матір'ю — вона поцілувала мене; одержала привітальні листи від сестер і багато інших. Я дізналася, що промову скаже сен-роський вікарій Сорнен, а обітницю мою прийме канцлер університету Тьеррі. До вечора знаменного дня все йшло гаразд, от тільки довідалася я, що церемонія має відбутися таємно, що людей на ній буде дуже мало, церковні двері будуть відчинені лише для родичів — тоді через воротарку я покликала всіх наших сусідів, своїх приятелів та приятельок. Мені дозволили навіть написати декому зі знайомих. Усі ці люди, яких не чекали, з'явилися. Довелося впустити їх. Зібралось їх майже стільки, скільки й треба було для мого наміру.

СОДЕРЖАНИЕ

Передмова	3
ЧЕРНИЦЯ	19
НЕБІЖ РАМО	157
ЖАК-ФАТАЛІСТ І ЙОГО ПАН	229
Примітки	437